

O NISKOM FERTILITETU IZ UGLA EKONOMSKE AKTIVNOSTI ŽENSKOG STANOVNIŠTVA: MOGUĆNOSTI I OGRANIČENJA U PODSTICANJU RAĐANJA

Ankica ŠOBOT *

Pad nivoa fertiliteta odvijao se paralelno sa promenama socio-profesionalne strukture ženskog stanovništva, porastom učešća na tržištu rada i zapošljavanjem. Otuda je ekonomska aktivnost prepoznata kao jedan od ograničavajućih faktora u odlučivanju o rađanju. Međutim, u pojedinim evropskim državama koje su postigle najviše vrednosti stope fertiliteta beleže se i visoke stope ekonomske aktivnosti žena, kao i visoka zaposlenost onih koje imaju malu decu. Politike ovih država impliciraju i unapređenje društvenog položaja žena i podršku porodici kao jednako važne segmente podsticanja rađanja. Niz istraživanja potvrđuje pozitivan uticaj ekonomske aktivnosti i zaposlenosti žena na fertilitet, ukoliko su ispunjeni određeni preduslovi. Oni impliciraju mogućnosti i oblike zapošljavanja žena i institucionalne podrške roditeljstvu, ali i rodnu ravnopravnost unutar porodice.

U Srbiji je fertilitet za oko 30% niži u odnosu na evropske države koje imaju najviše stope rađanja. Empirijska istraživanja na kraju 20. veka pokazuju visoko vrednovanje porodice i posla, kao i zastupljenost konfliktnog odnosa na ovoj relaciji. Karakteristike ekonomske aktivnosti žena predstavljaju relevantan okvir reproduktivnog ponašanja, a iskustva država koja potvrđuju pozitivnu vezu između zaposlenosti žena i visine fertiliteta su primeri koje treba slediti u cilju podsticanja rađanja. Pored toga, specifičnost Srbije jeste visoka opšta nezaposlenost kao socijalna okolnost sa negativnim implikacijama u pogledu formiranja porodice i odlučivanja o rađanju.

Ključne reči: *nizak fertilitet, ekonomska aktivnost i zaposlenost žena, usklađenost posla i porodice, rodna jednakost*

Uvod

Razlog diskutovanja veze između ekonomskih karakteristika žena i preovlađujućeg reproduktivnog modela, koji za posledicu ima niske i vrlo niske stope rađanja, nalazi se na strani oba posmatrana fenomena. Izbor teme je podstaknut ne samo njihovom važnošću koja se reflektuje na demografski i društveni razvoj, već i potrebom da se istakne pristup koji

* Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd.

implicira pozitivnu vezu između zaposlenosti žena i visine stopa fertiliteta u postinudstrijskom društvu.

Izlazak žena na tržište rada i zapošljavanje u različitim delatnostima bili su praćeni promenama u sferi porodice, između ostalog, vidljivih kroz rađanje manjeg broja dece kao univerzalnog obrasca (Haintrais, 1990). S jedne strane, postoje negativne demografske posledice ponašanja ženskog stanovništva u pogledu obrazovanja, prisustva na tržištu radne snage, promena vrednosti i životnih aspiracija. Ove promene rezultirale su širenjem odlaganja rađanja i modela jednog ili eventualno dvoje dece, a konačni ishod jesu niske i vrlo niske stope fertiliteta u razvijenim delovima sveta, kojima pripada i Evropa. Pad nivoa rađanja na kraju prve decenije 21. veka za posledicu ima vrlo niske vrednosti stope ukupnog fertiliteta u pojedinim evropskim državama (Kupiszewski, Kupiszewska i Nikitović, 2012). Srbija nije u toj grupi, ali 2010. zabeležena stopa od 1,4, deteta po ženi u reproduktivnom dobu, bila je niža od proseka (1,6) za Evropsku uniju, 2009. godine.

S druge strane, u različitim sferama vidljive su pozitivne posledice modela ponašanja žena koji su se intenzivno širili tokom druge polovine 20. veka. Jedna od njih jeste ekonomska aktivnost, kao segment unapređenja njihovog društvenog položaja i postizanja rodne ravnopravnosti. Podsticanje žena na zapošljavanje i ohrabrivanje na obavljanje rukovodećih i menadžerskih poslova jesu eksplicitne orijentacije politika razvijenog demokratskog društva, u cilju postizanja rodne jednakosti u suštinskom smislu (Commission of the European Communities, 2006; European Union, 2011; European commission, 2011). Početak 21.veka obeležen je intenzivnom promocijom ekonomske nezavisnosti žena i ohrabrivanjem onih koje su stručnjaci u različitim oblastima, da se angažuju u zauzimanju liderskih i rukovodećih pozicija.

Vrlo niske stope fertiliteta na jednoj strani, i promene u ekonomskoj aktivnosti žena na drugoj, odredile su cilj ovog teksta. To je isticanje pozitivnog uticaja zaposlenosti žena na visinu fertiliteta, kao na prostor relevantan za podsticanje rađanja u Srbiji. Namera je da se putem statističkih podataka i rezultata empirijskih istraživanja, koja se odnose na razvijene evropske države, rasvetli uslovljenost niskih stopa rađanja iz ugla ekonomske aktivnosti ženskog stanovništva. Izazovi u tom pogledu jesu mogućnosti i ograničenja u podsticanju rađanja, a razmatranje visine fertiliteta u evropskim državama blagostanja, pruža osnovu za diskusiju koja se tiče fertiliteta i ekonomske aktivnosti ženskog stanovništva Srbije.

Uticaj ekonomske aktivnosti žena na nivo rađanja u ovom radu biće prodiskutovan kao deo složene determinističke osnove niskog i vrlo niskog fertiliteta. U prvom delu teksta se razmatra uslovljenost niskih reproduktivnih normi iz ugla specifičnosti socio-kulturoloških uticaja.

Zatim se konkretnije sagledava uticaj zaposlenosti žena na reproduktivno ponašanje, pozivanjem na statističke podatke i empirijska istraživanja. Nakon toga, kristališu se najvažnije tačke ove veze kao okvir definisanja pitanja koje je potrebno dodatno ispitati, s obzirom na socio-ekonomske i kulturološke specifičnosti Srbije.

Osobnosti socio-kulturološke uslovljenosti niskog fertiliteta

Evropske države se više decenija suočavaju sa fenomenom nedovoljnog rađanja. Pad stope ukupnog fertiliteta ispod potrebe proste reprodukcije stanovništva sredinom 1960-ih privukao je pažnju evropskih demografa, a njihova objašnjenja promena u sferi reproduktivnog ponašanja bila su teorijski čvrsto utemeljena.

U nastojanjima da se razumeju uzroci pada fertiliteta u industrijskim državama na početku druge polovine 20. veka, nastala je teorija Druge demografske tranzicije (Van de Kaa, 2003). Objasnjavajući konceptualni okvir, Van de Kaa podvlači uticaj motivacionih faktora u pogledu dece i porodice, u čijoj osnovi se nalaze drugačiji sistem vrednosti i shvatanja porodičnog života. Druga demografska tranzicija odlikovala se slabljenjem porodice kao institucije, što je vidljivo kroz pokazatelje bračnosti i reproduktivnog ponašanja, u čijoj osnovi su bili drugačiji doživljaji partnerstva i roditeljstva, kao i lične vrednosti, dignitet i sloboda u pogledu prava pojedinca na samoostvarenost (Van de Kaa, 2003: 6-7).

Teorija o demografskoj tranziciji daje jedan opšti model razumevanja uslovljenosti promena reproduktivnog modela. Ipak, tendencije u pogledu demografskih pokazatelja od druge polovine 1980-ih ukazuju na različitosti u okvirima niskih reproduktivnih normi. Otuda je bilo potrebno da se Druga demografska tranzicija sagleda kroz društvene i socio-kulturološke specifičnosti (Lesthaeghe, Neels, 2002; Surkyn, Lesthaeghe, 2004; Lesthaeghe, 2010). Demografske promene odvijale su se pod uticajem shvatanja i normi ponašanja formiranih u određenim društvenim i kulturnim okvirima, koji su uobličavali relevantne faktore.

Uslovi odlučivanja o rađanju i broju dece u zapadno evropskim državama odlikovali su se "ekonomskom autonomijom ženskog stanovništva", "porastom simetričnosti rodni uloga", "fleksibilnijom organizacijom životnih tokova", "raznovrsnošću životnih stilova" i mogućnošću izbora kada je reč o uređenosti sopstvene budućnosti (Lesthaeghe, Neels, 2002: 331). Kao krucijalno obeležje reproduktivnog ponašanja javlja se odlaganje rađanja, tokom 1980-ih značajno rašireno u Južnoj Evropi, a u 1990-im ova pojava je prouzorkavala rekordno nizak fertilitet u Centralnoj Evropi (Lesthaeghe, Neels, 2002: 333). Analiza veze između

Prve i Druge demografske tranzicije u definisanim prostornim okvirima tri evropske države (Francuska, Belgija i Švajcarska) pokazala je da su strukturalni faktori važni za promene reproduktivnih modela, ali da se može govoriti čak i o prioritarnijem uticaju uslova koji se tiču "željenosti" (Lesthaeghe, Neels, 2002: 350), koji potiču od kulturnog okruženja, pa je u tumačenju pada fertiliteta potrebno "kulturno čitanje" (Lesthaeghe, Neels, 2002: 351).

Složenost determinističke osnove niskih i vrlo niskih reproduktivnih normi, nije samo u isprepletenosti društvenih i kulturnih uticaja, već i u raznovrsnosti faktora koji potiču sa obe strane. Stavovi, norme i vrednosti nalaze se u osnovi izbora puta kojim će se formirati sopstvena porodica, a oni se formiraju u konkretnim istorijskim i društvenim okvirima.

Između geografski i politički diferenciranim makro celinama evropskog kontinenta (severna, zapadna i južna Evropa), uočene su razlike u vremenu otpočinjanja, u fazama demografske tranzicije, u dominantnom tipu domaćinstva i u brzini promena reproduktivnog modela (Surkyn, Lesthaeghe, 2004). U osnovi ovih razlika, nalaze se vrednosne orijentacije koje dotiču različite aspekte života, uzrokujući niz događanja relevantnih za dugoročnost tendencija demografskih promena. Širenje postmaterijalističkih vrednosti označilo je jačanje individualne autonomije i suprostavljenost autoritarizmu, jačanje odnosa društvene jednakosti polova, ekspanziju ekspresivnih vrednosti kada je reč o obrazovanju i poslu (nezavisnost, inovativnost, društveni kontakti) kao i širenje nekonvencionalnih vrednosti kada je reč o braku, partnerstvu i roditeljstvu (Surkyn, Lesthaeghe, 2004: 52). Pored razlika u vrednosnom sistemu, regionalne razlike u odvijanju druge demografske tranzicije uslovljene su događanjima unutar porodice, osobenostima i širenjem ranijih demografskih promena, davanjem društvenog legitimiteta novim formama ponašanja, ekonomskim situacijama relevantnim za formiranje partnerskih i porodičnih zajednica, politikama i karakteristikama tržišta rada usmerenim ka osamostaljivanju mladih (Surkyn, Lesthaeghe, 2004: 53).

Početak prve decenije 21. veka dolazi do neočekivanog pada nivoa rađanja u evropskim državama, uz diferenciranost u pogledu visine stopa ukupnog fertiliteta (Neyer, 2006). Najniže vrednosti (ispod 1,35 deteta po ženi u fertilnom periodu) su zabeležene u Italiji, Grčkoj, Španiji, zemljama Istočne Evrope, kao i u državama nemačkog govornog područja (Austrija i Nemačka). Stope ukupnog fertiliteta najbliže nivou potrebnom za prostu reprodukciju stanovništva imale su Irska, Francuska, neke Skandinavske države (Norveška, Danska i Finska) i Holandija (od 1,96 do 1,71). Razlozi navedenih razlika vide se u socio-kulturološkim specifičnostima ovih država, kao i u osobenostima političkih odgovora na nizak fertilitet.

U geografskom pogledu, može se napraviti diferenciranost između severnih i južnih država, manifestovana kroz najviše i najniže reproduktivne norme u evropskim okvirima. Diferenciranost nivoa rađanja između zapadnih i istočnih država je teže uspostaviti usled toga što se Nemačka i Austrija nalaze u grupi onih sa vrlo niskim stopama, kojima pripadaju i bivše socijalističke zemlje.

Sa stanovišta teorije Druge demografske tranzicije, kao najvažnije pitanje u vezi fertiliteta na početku novog milenijuma, postavlja se različitost u pogledu rehabilitacije nivoa rađanja (Lesthaeghe, 2010). Osobnosti konačnih ishoda veze između odlaganja rađanja i visine fertiliteta tokom prve decenije 21. veka, Lesthaeghe objašnjava razlikama u pogledu mogućnosti kombinovanja rada i roditeljstva za žene i za muškarce, kao i razlikama u ublažavanju oportunističkih troškova roditeljstva i formiranja porodice (Lesthaeghe, 2010: 232). Kao relevantne faktore on navodi karakteristike porodične zajednice i rodnog odnosa, politike koje regulišu dečiji dodatak, roditeljsko odsustvo, prekid rada usled porodičnih razloga, kao i raširenost servisa za brigu o deci različitog uzrasta koji su prilagođeni potrebama roditelja (Lesthaeghe, 2010: 233-234). Države u kojima su zabeležene veće stope fertiliteta, usled realizacije odloženog rađanja, u značajnoj meri su ispunile ove uslove. Heterogenost evropskog prostora u pogledu visina stopa ukupnog fertiliteta smatra se posledicom uticaja kulturnih faktora koji su na individualnom nivou delovali u smeru pada rađanja, ali su podstakli društvenu intervenciju u cilju porasta fertiliteta.

Različitosti u pogledu relevantnih pokazatelja upućuju na dva puta druge demografske tranzicije, a diferenciranost se vidi kao posledica intenzivnijeg suočavanja sa strukturnim preprekama kada su u pitanju bivše socijalističke zemlje (Sobotka, 2008: 210). U ovom slučaju, novi obrasci ponašanja u sferi partnersva i formiranja porodica nisu lični izbor, već reakcija na životne okolnosti. To je suprotno od "prvog" puta koji se odlikuje širenjem promena među obrazovanim i ekonomski privilegovanim grupama, kod kojih su formiranje porodice i roditeljstvo u skladu sa njihovim konceptom života. Stanovništvo država koje su tokom 1990-ih započele društvenu transformaciju ka kapitalističkom društvenom uređenju suočavalo se sa ekonomskim teškoćama koje su predstavljale ograničavajuće okolnosti odlučivanju o rađanju, a rezultat su vrlo niske reproduktivne norme. U takvim društvenim uslovima ne može se govoriti o širenju postmaterijalističkih vrednosti i njihovom uticaju na uobličavanje reproduktivnog modela.

Pored strukturnih ograničenja, važan okvir uspostavljenog fertilitetnog modela jesu odlike rodnog režima na mikro i na makro nivou (Sobotka, 2008: 211). Veza između rodnog odnosa i visine fertiliteta ima pozitivan

predznak ukoliko je ideologija rodne jednakosti svoju primenu našla u privatnoj sferi, redukujući rodnu asimetriju unutar porodice i domaćinstva. Kao primer toga uzimaju se Nordijske države, u kojima su principi rodne jednakosti najranije uspostavljeni, a Druga demografska tranzicija je najdalje otišla. U uslovima široke društvene podrške emancipaciji žena i rodnoj ravnopravnosti, podupretil višegodišnjom politikom redukovanja konflikta između rada i roditeljstva, odvijala se rehabilitacija nivoa rađanja realizacijom odloženog rađanja, posebno kada je reč o visoko obrazovanim ženama. Ključ podizanja fertiliteta do nivoa proste reprodukcije nalazi se u prilagođenosti društva oblicima ponašanja koji karakterišu drugu demografsku tranziciju, jer tada oni ne moraju nužno voditi ka niskim i vrlo niskim stopama fertiliteta (Sobotka, 2008: 212). Prilagođavanje podrazumeva raskid sa tradicionalnim porodičnim normama i sa favorizovanjem modela u kojem je zaposlenost muškarca ključna za materijalnu situiranost i životni standrad porodice, kao i raskid sa rodno asimetričnom podelom uloga unutar porodice.

Među socio-kulturloškim specifičnostima koje se nalaze u osnovi niskog fertiliteta iskristalisane su tri tačke koje su ključne sa stanovišta teme ovog rada. To su: ponašanje pojedinca, rodne specifičnosti i institucionalni okvir.

U osnovi uspostavljenih reproduktivnih normi nalaze se relevantni oblici ponašanja, determinisani faktorima društvenih uslova na makro nivou i određenim životnim okolnostima i situacijama na mezo i na individualnom nivou. Posebnu važnost imaju specifičnosti ženskog stanovništva koje su, između ostalog, određene obrazovnim i ekonomskim karakteristikama. Ključ dostizanja nivoa rađanja oko nivoa proste reprodukcije stanovništva jeste adekvatan politički odgovor koji implicira odgovarajuće institucionalne mehanizme. Da bi se to ostvarilo potrebno je prilagođavanje novim modelima ponašanja kada je reč o partnerstvu, porodici i roditeljstvu, s posebnom pažnjom na konflikt koji nastaje na relaciji posao-porodica. U tim okvirima, tema o ekonomskoj aktivnosti ženskog stanovništva, kao o jednom od faktora nivoa rađanja u postindustrijskim društvima, ima važno mesto.

Ekonomska aktivnost žena i niske reproduktivne norme

Postindustrijska društva suočena su sa dva izazova, važna sa stanovišta njihovog daljeg razvoja. Na jednoj strani su ojačavanje društvenog položaja žena i rodna ravnopravnost, a na drugoj fenomen nedovoljnog rađanja. Savremena demokratska društva odlikuju se opredeljenošću da pravo žena na zaposlenost van kuće nadograđe stvaranjem uslova da budu posvećene svojoj profesiji, da bez ograničenja napreduju u poslu, da obavljaju bolje

plaćene poslove, da rukovode i da nose najodgovornije poslove, da aktivno učestvuju u razvojnim projektima i istraživačkim timovima u različitim oblastima (Eurostat, 2007; European Union, 2011; European commission, 2011). U isto vreme jasno su prepoznate negativne demografske i društvene posledice dostizanja niskog fertiliteta i njegovog daljeg pada, što je rezultiralo političkim odgovorima u funkciji rešavanja ovog pitanja (McDonald, 2008).

Promovisanje rodne ravnopravnosti i suočavanje sa vrlo niskim fertilitetom, daju na važnosti vezi između ekonomskih karakteristika žena i visine stopa fertiliteta. U tim okvirima može se javiti dilema o mogućoj suprostavljenosti između rodne jednakosti i podizanja nivoa rađanja. Da li je osnaživanje društvenog položaja žena u suprotnosti sa optimalnim uslovima u pogledu dostizanja viših reproduktivnih normi? Da li je moguće paralelno ostvariti pozitivan efekat sa stanovišta ekonomskih pozicija žena i sa stanovišta visine stopa fertiliteta?

Obrazovanje ženskog stanovništva i uključivanje na tržište rada su pozitivni pokazatelji unapređenja društvenog položaja žena, koji su proizveli i određene demografske posledice (Šobot, 2014). Ove promene, započete neposredno posle Drugog svetskog rata, iz generacije u generaciju postajale su široko rasprostranjeno obeležje ženskog stanovništva u savremenim društvima. Međutim, paralelno sa intenzivnom usmerenošću žena ka obrazovanju, sve većim učešćem na tržištu rada i zapošljavanjem van domaćinstva, odvijale su se promene u bračnosti i u reproduktivnim modelima. Relevantni pokazatelji upućuju na procese odlaganja formiranja porodice i rađanja, na nestabilnost tradicionalnih bračnih zajednica, pojavu alternativnih partnerskih zajednica, na pad broja članova domaćinstava i na širenje nižih reproduktivnih normi (Haintrais, 1990; Oppenheim, Jensen, 1995).

Uzroke vrlo niskog fertiliteta u postindustrijskim društvima McDonald (2006; 2007; 2008) vidi u "društvenoj liberalizaciji" i "deregulaciji tržišta rada". Negativne posledice neoliberalne organizacije tržišta rada su manja sigurnost posla, slabija zaštita visina zarade, intenzivna posvećenost poslu i ekstenzivno radno vreme koji impliciraju maksimalnu angažovanost individualnih potencijala zaposlenih (McDonald, 2006: 490-492). Takvo stanje na tržištu rada utiče negativno na odluke mladih o formiranju porodica i o roditeljstvu. Kao dve ključne promene na individualnom nivou javljaju se rodna jednakost, koja je otvorila mogućnosti radnog angažovanja žena izvan domaćinstva, i porast rizika usled pojačane kompetitivnosti na tržištu rada.

Razlike u pogledu izraženosti problema nedovoljnog rađanja u evropskim i svetskim okvirima, povezane su sa paradoksalnom situacijom koja se tiče preovlađujućeg reproduktivnog modela (McDonald, 2006: 499). U

državama u kojima postoji čvrst tradicionalni model vrednovanja porodice i porodičnog života stope fertiliteta su vrlo niske, u odnosu na grupu država sa liberalnijim stavovima. Kulturne različitosti se odražavaju i na definisanje adekvatnih rešenja, pa su one i u tom smislu prepreke podizanju nivoa rađanja. Vrlo niske reproduktivne norme smatraju se posledicama institucionalnih, a ne individualnih faktora (McDonald, 2006: 500), odnosno one su produkti društvenih i ekonomskih institucija koje su "neprijateljske" prema porodici i deci (McDonald, 2008: 22).

Suštinska karakteristika veze između ekonomske aktivnosti ženskog stanovništva i demografskih tendencija jeste konfliktan položaj žene, usled izostanka promena tradicionalnog modela rodnih uloga i rodnog odnosa unutar porodice i domaćinstva. U uslovima ograničenih mogućnosti kombinovanja rada i roditeljstva, odlučivanje o formiranju porodice i rađanju dece, implicira dvostranu konfliktnost, kada se realizacija svakodnevnih roditeljskih aktivnosti i briga o podizanju dece svodi na majčinstvo. Podvlačeći važnost rodnog odnosa za pad fertiliteta i dostizanje vrlo niskih stopa, McDonald (2006: 493) ukazuje da rano roditeljstvo može dovesti do ograničenja u pogledu realizacije individualnih potencijala kada je reč o obrazovanju i zaposlenosti žena, ali i na to da davanje prioriteta školovanju i karijeri može rezultirati odustajanjem od roditeljstva. Tradicionalna uređenost rodnog odnosa i podela rodnih uloga unutar porodice, u oba slučaja odgovornost svodi samo na žene.

Tu je reč i o tome da donošenje odluke u jednom ili u drugom smeru označava i uskraćenost za onaj drugi aspekt. Odluka o roditeljstvu i o broju dece pre svega se može smatrati iznuđenim modelom ponašanja koji podrazumeva sve veću rasprostranjenost rađanja jednog deteta, ali i sve češću pojavu nerealizacije odloženog rađanja. Da se uslovljenost vrlo niskih reproduktivnih normi može odrediti na ovaj način, potvrđuje neusklađenost uspostavljenih reproduktivnih normi sa stavovima o idealnom broju dece.

Uprkos razlika između država i promena idealnog modela porodice tokom vremena, rađanje manjeg broja dece od onog koji se želi jeste jedna od karakteristika evropskog reproduktivnog modela (Sobotka, Beaujouan, 2014). Od kraja 1970-ih pa sve do ulaska u drugu deceniju 21. veka, najpoželjnijim se smatraju porodice sa dvoje dece, uprkos pada prosečne vrednosti idealnog broja dece. Međutim, u državama koje su imale vrlo nizak nivo rađanja, realizovani fertilitet kohorti žena rođenih 1974/75 bio je značajno ispod prosečne vrednosti broja dece koji je definisan modelom idealne porodice (Sobotka, Beaujouan, 2014: 407). I pored tendencije smanjivanja udela žena koje idealnim smatraju dvoje i troje dece, a

porasta onih koje su želele jedno ili nisu želele da imaju decu, ni u jednoj evropskoj državi nije došlo do zamene mesta ovih modela porodica.¹

Pogled na statističke podatke o stopama fertiliteta i o ekonomskoj aktivnosti žena upućuje na pozitivnu vezu ova dva fenomena (tabela 1). U evropskim državama blagostanja koje se odlikuju visokim stopama ekonomske aktivnosti žena beleže se veće stope fertiliteta nego u državama u kojima su nepovoljnije ekonomske karakteristike žena. Tokom prve decenije 21. veka u Skandinavskim državama stope fertiliteta osciliraju oko nivoa potrebnog za prostu reprodukciju. U grupi ovih država 2000. godine Švedska je imala najniže stope fertiliteta (1,5 deteta po ženi u fertilnom periodu), ali kontinuirani porast nivoa rađanja rezultirao je dostizanjem vrednosti zabeleženih u državama koje su imale stabilniji nivo rađanja u ovom periodu. Stopa ekonomske aktivnosti ženskog stanovništva 2013. godine jedino je u Švedskoj bila veća nego u prvoj godini posmatranja. Norveška se izdvaja kao država u kojoj u kontinuitetu paralelno postoje stope rađanja najbliže potrebama proste reprodukcije i visoke stope ekonomske aktivnosti žena.

Ove zemlje pokazuju ne samo to da ekonomska aktivnost žena ne mora da bude ograničavajući faktor rađanja, već da su najviše vrednosti stopa fertiliteta zabeležene u uslovima visoke ekonomske aktivnosti žena. Suprotno od toga, vrlo niske reproduktivne norme postoje paralelno sa nižom ekonomskom aktivnošću žena. Najniže stope ekonomske aktivnosti ima žensko stanovništvo u Italiji, tokom čitavog posmatranog perioda. Čak i najviša stopa ekonomske aktivnosti žena u ovoj zemlji (blizu 40%) je za više od jedne četvrtine manja u odnosu na žene u Norveškoj (blizu 70%).

Razlika između država je prisutna i kada se posmatraju stope zaposlenosti žena starih između 25 i 49 godina koje imaju decu mlađu od tri godine (tabela 2). Tokom prve decenije 21. veka, najveću stopu zaposlenosti imale su žene u Norveškoj i u Švedskoj (između 75% i blizu 80%). Najmanja zaposlenost je bila odlika žena u Nemačkoj, u periodu između 2005. i 2010. godine (od 40% do 48%). Usled tendencije porasta,

¹ U posmatranim zemljama geografski različitih područja evropskog kontinenta i međusobno različitih u pogledu socio-ekonomskog razvoja, prosečan idealni broj dece u periodu 1979/1983. bio je 2,5, a na kraju prve decenije 21. veka 2,2. Na kraju prve i početkom druge decenije 21. veka prosečan idealni broj dece u Italiji i u Zapadnoj Nemačkoj bio je nešto manji od dva, dok su stope fertiliteta iznosile oko 1,4, odnosno 1,5 deteta po ženi. U Španiji, Austriji i u Sloveniji idealnim je smatran model porodica sa prosečnim brojem dece između 2,1 i 2,4, dok su stope fertiliteta 2011. godine među ženama rođenim 1974/75. iznosile između 1,4 (u Španiji) i 1,7 (u Sloveniji). Oko 70% žena u Španiji, Sloveniji i u Nemačkoj 2011. idealnim je smatrao porodice sa dvoje dece, dok je u Austriji udeo ovih žena bio niži (oko 60%). Udeli žena koje su smatrale da je idealno imati jedno dete, ili nisu želele da imaju decu, bili su veći u Austriji, Nemačkoj i u Španiji (više od 10%), nego u Sloveniji (oko 5%).

početkom druge decenije 21. veka više od polovine ovih žena je bilo zaposleno. Međutim, stope zaposlenosti žena u Italiji i u Nemačkoj su bile niže nego u Norveškoj i u Švedskoj, ali i u odnosu na Austriju i Španiju.

Tabela 1.
Stope ukupnog fertiliteta i stopa ekonomske aktivnosti ženskog stanovništva, selektovane evropske države, 2000-2013.

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
	Stope ukupnog fertiliteta													
Danska	1,8	1,7	1,7	1,8	1,8	1,8	1,8	1,8	1,9	1,8	1,9	1,8	1,7	..
Finska	1,7	1,7	1,7	1,8	1,8	1,8	1,8	1,8	1,8	1,9	1,9	1,8	1,8	..
Norveška	1,8	1,8	1,8	1,8	1,8	1,8	1,9	1,9	2,0	2,0	2,0	1,9	1,8	..
Švedska	1,5	1,6	1,6	1,7	1,8	1,8	1,8	1,9	1,9	1,9	2,0	1,9	1,9	..
Austrija	1,4	1,3	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	..
Nemačka	1,4	1,4	1,3	1,3	1,4	1,3	1,3	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	..
Italija	1,3	1,2	1,3	1,3	1,3	1,3	1,4	1,4	1,4	1,4	1,5	1,4	1,4	..
Španija	1,2	1,2	1,2	1,3	1,3	1,3	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	1,3	1,3	..
Srbija	1,5	1,6	1,6	1,6	1,6	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	..
	Stope ekonomske aktivnosti ženskog stanovništva													
Danska	60,2	59,7	60,2	59,7	60,4	60,4	60,9	60,7	60,9	60,6	59,8	59,6	59,1	58,6
Finska	58,3	58,5	58,7	58,3	57,8	56,8	57,1	57,4	57,4	57,0	56,0	55,8	56,0	55,5
Norveška	69,2	69,5	70,5	69,1	69,1	68,5	68,3	69,4	70,6	69,7	68,6	68,6	68,4	68,3
Švedska	56,5	58,6	58,7	58,9	58,6	59,1	59,2	59,7	59,8	59,4	59,0	59,7	60,1	60,5
Austrija	49,4	49,4	50,7	50,8	49,9	51,8	52,8	53,5	54,1	54,8	54,6	54,8	55,3	55,7
Nemačka	48,9	49,3	49,4	49,7	49,4	51,1	52,0	52,4	52,5	52,9	53,2	54,1	54,1	54,6
Italija	35,7	36,2	36,8	37,3	38,2	37,9	38,1	38,0	38,7	38,3	38,2	38,5	39,8	39,7
Španija	40,7	39,6	41,5	43,1	44,5	45,9	47,4	48,4	49,9	51,0	51,7	52,4	52,8	52,7
Srbija	48,9	48,1	47,5	45,9	47,0	44,6	42,5	42,8	..	41,4	39,0
<i>Izvor: Izračunao na osnovu statističke baza podataka UNECE, formirane na osnovu podataka iz nacionalnih i međunarodnih statistika</i>														

Države sa vrlo niskim stopama fertiliteta međusobno se razlikuju s obzirom na ekonomsku aktivnost i na zaposlenost žena sa malom decom (tabela 1 i tabela 2). U pojedinim su zabeležene relativno povoljne ekonomske karakteristike sredovečnih žena, ali je fertilitet vrlo nizak. To

govori o tome da je potrebno ispuniti određene uslove koji bi za rezultat imali veće stope rađanja. U tom smislu bitne su mogućnosti zapošljavanja žena i usklađivanja rada i roditeljstva, ali i podela rodni uloga u privatnoj sferi. Tu je reč o politikama usmerenim ka porodici u funkciji rehabilitacije nivoa rađanja, uključujući različitost pristupa uslovljenih socio-kulturološkim specifičnostima, a posebnu važnost imaju rešenja koja se tiču karaktera rodno režima (Engelhardt, Prskawetz, 2004, Neyer, 2006; Rovny, 2011; Seeleib-Kaise, Toivonen, 2011).

Tabela 2.

Stope zaposlenosti žena starosti 25-49 godina koje imaju decu mladu od tri godine, selektovane evropske države, 2007-2013.

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Finska	49,7	50,7	51,1	52,5	55,1	52,5	49,5	50,2	52,9	..
Norveška	76,6	79,8	79,7	79,5	79,5	77,0	77,6
Švedska	..	74,8	76,2	77,4	79,7	78,2	76,3	77,4	77,0	77,8
Austrija	63,7	59,6	58,5	57,4	60,7	64,5	63,9	65,7	69,2	..
Nemačka	52,0	40,0	46,0	46,0	44,0	47,0	48,0	54,0	54,0	..
Italija	52,6	52,3	52,6	53,7	54,8	54,9	53,3	53,9	55,6	..
Španija	52,4	56,0	56,8	58,2	59,4	58,4	59,7	59,7	59,5	59,9

Izvor: Isto kao tabela 1.

U državama koje su uspele da pronađu adekvantne odgovore ekonomska aktivnost i zaposlenost žena predstavljaju pozitivan okvir odlučivanja o rađanju. U onim drugim veća je zastupljenost modela jednog deteta, pa čak i odustajnja od rađanja, te su potrebni podsticaji i ekonomskoj aktivnosti žena i širenju rađanja više od jednog deteta. Pozitivan uticaj ekonomske aktivnosti na fertilitet odvijao se sa određenim promenama koje su se ticale relevantnih varijabli, kao što su porast mogućnosti zapošljavanja sa skraćenim radnim vremenom, porast obrazovnih postignuća žena, porast starosti pri rađanju prvog deteta, kao i porast udela dece obuhvaćene predškolskim programima (Engelhardt, 2011).

Dijametralno suprotne prakse Italije i Švedske potvrđuju da je zaokret uticaja ekonomske aktivnosti na fertilitet, od negativnog ka pozitivnom, moguć uz ispunjenost određenih uslova. Dostizanje vrlo niskih stopa fertiliteta u Italiji, smatra se posledicom rigidnosti tržišta rada i manjkavosti koje se tiču mogućnosti zapošljavanja žena, kao i odsustva razvijenosti i dostupnosti servisa za čuvanje dece (Del Boca, 2000). Niska ekonomska aktivnost Italijanki i niske reproduktivne norme uslovljene su

razlozima koji se odnose na mogućnosti zbrinjavanja dece, kao i mogućnosti zapošljavanja sa kraćim radnim vremenom, ali i odsustvom podrške porodice u pogledu oba ova aspekta (Del Boca, 2000: 20). Otuda se razvijanje institucionalne brige o deci i fleksibilnije radno vreme vide kao podsticaji ekonomskoj aktivnosti žena.

Jedno drugo istraživanje je potvrdilo da je opcija zapošljavanja sa skraćenim radnim vremenom pozitivno uticala na porast ekonomske aktivnosti i zaposlenosti žena, međutim izostali su željeni efekti u pogledu nivoa rađanja (Del Boca, Pasqua, Pronzato, 2005). Uprkos tome što je reč o državi u kojoj je značajno rasprostranjena tradicionalna okrenutost porodici i porodičnom životu, na kraju 20. i početkom 21. veka zabeležene su vrlo niske stope fertiliteta. Žene u Italiji su, pored zaposlenosti van domaćinstva, u značajnoj meri bile opterećene kućnim poslovima, što je negativno uticalo na namere o rađanju drugog deteta (Mills et al., 2008). Kao u Holandiji, i u Italiji su visoko obrazovane žene sa jednim detetom, češće nego žene sa nižim nivoima obrazovanja, imale nameru da još rađaju. Međutim, visoko učešće u kućnim poslovima i dužina radnog vremena bili su važni ograničavajući faktori (Mills et al., 2008: 16-17). Obrazovanije žene su imale povoljnije pozicije u pogledu uspostavljanja veće ravnopravnosti sa partnerom. Ipak, Italijanke se u većoj meri suočavaju sa institucionalnim i porodičnim ograničenjima, što se vidi kao moguće objašnjenje razlike u visini fertiliteta između ove dve države.

Kao suprotnost italijanskom, nalazi se primer Švedske. Na jednoj strani se beleže visoke stope ekonomske aktivnosti i zaposlenosti žena, a na drugoj stope fertiliteta oko nivoa potrebnog za zamenu generacija. Ovakav ishod jeste posledica pozitivnog odnosa prema ekonomskoj samostalnosti i profesionalnoj karijeri ženskog stanovništva, koji implicira nekoliko bitnih momenata u pogledu mogućnosti usklađivanja rada i porodičnog života (Andersson, Scott, 2007: 898). U tom smislu uočeno je sledeće:

- podsticanje ekonomske aktivnosti ženskog stanovništva prati i unapređenje rodnog odnosa, što je u funkciji lakšeg usklađivanja rada i roditeljstva;
- visok stepen kompatibilnosti između učešća na tržištu rada i formiranja porodice i za žene i za muškarce, pri čemu roditeljstvo ne remeti njihovu ekonomsku aktivnost uspostavljenu pre dobijanja deteta;
- politika je usmerena ka regulisanju roditeljskog odsustva, obezbeđivanju visoko kvalitetnih servisa za brigu o deci i ka merama koje su rezultirale većom rodnom jednakom u podizanju dece i podeli poslova u domaćinstvu.

Pozitivan uticaj ekonomske aktivnosti i zaposlenosti žena na visinu fertiliteta utemeljen je na prihvatanju ideologije rodne ravnopravnosti i njenom sprovođenju u sferi porodičnog života, kao neophodnom okviru visoke ekonomske aktivnosti i zaposlenosti žena. Presudnu ulogu imao je odnos države, koji se manifestuje kroz politike podsticanja i ekonomske aktivnosti i rađanja, izgrađujući harmoničnu vezu na ovoj relaciji (Anderson, Kreyenfeld, Mika, 2014). Kontekst države blagostanja oblikuje ishod uticaja položaja žena na tržištu rada i zaposlenosti na odluke o rađanju, a kao primeri toga navode se različitosti između Danske i (Zapadne) Nemačke, države sa različitim stopama fertiliteta (tabela 1).

Danska je zemlja koja podstiče ekonomsku aktivnost ženskog stanovništva i zaposlenost majki, a to za posledicu ima pozitivnu vezu između sklonosti ka rađanju drugog deteta na jednoj strani, i zaposlenosti žena i visina zarade, na drugoj strani. Suprotno od ovog, u (Zapadnoj) Nemačkoj rad i porodični život su inkompatibilni i zarada žena je u negativnoj vezi sa odlukom o rađanju. Žene često napuštaju tržište rada posle rođenja prvog deteta, i one se češće nego ekonomski aktivne odlučuju na drugo dete. Međutim, određena ograničenja su vidljiva i u Danskoj. Pozicioniranje na tržištu rada i posao sa visokim zaradama pozitivni su za odluke o rađanju prvog i drugog deteta, ali ne i dece višeg reda rođenja. Žene koje su sklone porodicama sa većim brojem dece, redukuju svoju ekonomsku aktivnost, a autori ukazuju na moguć uticaj nekih životnih okolnosti, kao što su zaposlenost i visina zarada partnera. U obe države vidi se uticaj socijalnog momenta pri odlučivanju na roditeljstvo. Nemice nisu sklone formiranju porodice i rađanju kada su nezaposlene, kada imaju niske zarade i kada nisu ekonomski aktivne, dok su Dankinje sklone roditeljstvu tek kada su se pozicionirale na tržištu rada i kada ostvaruju iznad prosečne zarade.

Negativan uticaj nezaposlenosti na visinu fertiliteta vidi se i kroz statističke podatke. U državama u kojima su stope dugoročne nezaposlenosti kontinuirano visoke (tabela 3), beleže se vrlo niske stope rađanja (tabela 1).

Reproduktivno ponašanje je snažno povezano sa nestabilnostima na tržištu rada i sa nesigurnošću u pogledu zaposlenosti, bilo da je reč o rađanju prvog deteta, ili o odlučivanju o daljem rađanju, mada postoje određene specifičnosti s obzirom na nivo obrazovanja (Adsera, 2011). Teško pronalaženje posla i zapošljavanje na ograničeni period, u većoj meri utiču na odlaganje rađanja drugog deteta kod niže obrazovanih žena. Pored toga, određeni uticaj ima i ekonomska aktivnost. Među nezaposlenim ženama koje imaju niže od visokog obrazovanja registrovano je duže odlaganje rađanja drugog deteta, nego kod onih koje nisu bile ekonomski aktivne ili kod zaposlenih u javnom sektoru, dok ova veza nije

potvrđena u slučaju visoko obrazovanih (Adsera, 2011: 537-538). Međutim, i kod visoko obrazovanih žena zaposlenost na određeno vreme ima negativan uticaj na odluku o formiranju porodice i o rađanju.

Tabela 3.

Stope dugoročne nezaposlenosti, selektovane evropske države, 2000-2013.

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Danska	22,4	20,5	20,8	17,0	21,9	22,8	20,8	16,6	12,8	9,8	17,8	22,3	27,5	27,5
Finska	25,9	24,0	21,7	22,1	22,0	22,6	22,1	19,5	16,2	14,8	19,1	17,1	16,7	17,5
Norveška	6,7	9,9	10,1	11,0	14,9	17,5	19,8	16,4	13,3	17,2	17,0	21,5	18,0	20,3
Švedska	19,3	18,4	16,9	15,0	16,6	10,7	12,8	12,0	11,1	12,6	16,2	17,2	16,7	16,3
Austrija	27,0	25,8	27,4	23,8	26,3	24,9	25,1	27,1	22,6	20,9	22,0	24,2	23,7	23,2
Nemačka	53,0	51,8	50,7	51,6	57,5	53,0	56,6	56,4	51,7	46,9	46,3	46,2	43,7	43,8
Italija	61,8	62,5	59,8	57,9	51,9	51,9	51,2	49,1	47,5	46,9	49,9	52,4	54,6	57,1
Španija	46,3	40,4	37,7	37,4	35,2	27,9	24,3	22,9	22,0	27,2	37,4	42,7	45,6	50,7

Izvor: Isto kao tabela 1.

Specifičnost socijalnog položaja i različit odnos prema zaposlenosti utiču na razlike u ponašanju između žena različitog nivoa obrazovanja. One sa nižim obrazovnjem, zaposlenost u većoj meri doživljavaju kao socijalnu sigurnost i potreban izvor prihoda u domaćinstvu, dok visoko obrazovane žene imaju veća očekivanja i spremnije su da čekaju posao koji im donosi veću sigurnost. Osim toga, zaposlenost na određeno vreme kod visoko obrazovanih znatno češće rezultira skalpanjem trajnijih ugovora, dok je u slučaju niže obrazovanih veća mogućnost ostajanja bez posla. Žene sa tercijarnim nivoom obrazovanja se odlučuju na rađanje i u ovim uslovima, usled veće izvesnosti da učvrste svoju zaposlenost.

Ekonomska aktivnost žena, pored socijalne dimenzije nosi i onu drugu koja u većoj meri dotiče individualnu ostvarenost i realizaciju ambicija koje se tiču profesije i napredovanja u poslu. Nezavisno od toga koja je na individualnom nivou izraženija, pozitivan okvir odlučivanja o rađanju implicira podršku unutar porodice i institucionalnu podršku, u funkciji što skladnijeg odnosa roditeljstva i zaposlenosti.

Pozitivna veza između zaposlenosti žena i visine fertiliteta odnosi se na približavanje nivou proste reprodukcije, pa je ona bitna za one države u kojima je fertilitet niži od tih vrednosti. Međutim, negativni uticaji nezaposlenosti i nesigurnosti posla na odluku da se postane roditelj (Adsera, 2011) sužavaju prostor za delovanje u smeru podsticanja rađanja.

Posebno pitanje u rasvetljavanju uticaja ekonomske aktivnosti žena na reproduktivni model, jeste mogućnost rađanja više od dvoje dece, kako u slučaju zaposlenih, tako i u slučaju nezaposlenih i ekonomski neaktivnih žena.

Šta je važno za Srbiju?

Na kraju prve decenije 21. veka Srbija pripada grupi država koje su dostigle vrlo nizak nivo rađanja (tabela 1). Na drugoj strani, promena ekonomske aktivnosti ženskog stanovništva tokom druge polovine 20. veka odlikuje se intenzivnim prisustvom stručne i obrazovane ženske radne snage na tržištu rada, umesto ranijeg modela koji je bio određen ekonomskom aktivnošću poljoprivrednica (Šobot, 2014). Kontinuitet relativno visoke stope ekonomske aktivnosti žena označio je zaposlenost žene kao opšte prihvaćeni obrazac i očekivano ponašanje na individualnom nivou (Blagojević-Hjusun 2013). Otuda je opravdano govoriti o važnosti ekonomskih karakteristika žena u Srbiji za reproduktivno ponašanje, iz ugla mogućnosti i ograničenja u podsticanju rađanja.

Rezultati empirijskog istraživanja na reprezentativnom uzorku pokazuju da su krajem 1990-ih žene visoko vrednovale i posao i roditeljstvo, a konflikt uloga je u određenoj meri racionalizovan i nije direktno potvrđen stavovima ispitanica (Blagojević, 1997). Pored toga, vidljiva je neusklađenost između stavova o broju dece koji bi želele da imaju u "idealnim" uslovima, i broja rođene dece. Takav odnos je potvrđen istraživanjem stavova studenata koji su na kraju poslednje decenije 20. veka jasno percipirali da će njihov realizovani broj dece (blizu troje dece) u proseku biti manji od onog koji su tada iskazali kao željeni broj (Kuburović, 2003). Ipak, broj dece koji su smatrali da će imati bio je bliži vrednostima potrebnim za prostu reprodukciju, nego što su stope fertiliteta zabeležene na početku 21. veka. Ispitivani studenti tada nisu imali iskustvo roditeljstva i nisu se suočavali sa nekim od faktora koji bi mogli da deluju ograničavajuće na odluke o rađanju.

Stanje ambivalencije u pogledu odnosa prema roditeljstvu i poslu prepoznaje se u stavovima žena vezanim za zaposlenost i tradicionalnu podelu uloga unutar porodice, čitavu deceniju kasnije (Ignjatović et al., 2011). Blizu polovine ispitanica (na nivou reprezentativnog uzorka) slaže se da će "predškolsko dete verovatno patiti ukoliko mu je majka zaposlena van kuće", kao i sa time da je za "dobrobit dece najoptimalnije da muškarac zarađuje, a da žena bude kod kuće". Međutim, kada je reč o uticaju profesije na porodicu, prevladava neslaganje sa stavom da "uspešne poslovne žene neminovno moraju da zanemare svoju porodicu". Neprihvatanje može da se tumači kao pokazatelj namere žena da ne

odustaju ni na jednom polju, ali može da bude i posledica nedostatka iskustva koje bi doprinelo većoj zastupljenosti negativnog stava kada je reč o vezi između porodice i posla.

U Srbiji postoji razlika u pogledu prosečnog broja živorođene dece realizovanog fertiliteta, s obzirom na ekonomsku aktivnost žena (tabela 4). Najveći broj dece, u proseku, rodile su domaćice, a zaposlene žene su rodile veći broj dece nego nezaposlene.

Tabela 4.

Prosečan broj živorođene dece ženskog stanovništva starog 15 ili više godina prema ekonomskoj aktivnosti, regionu, Srbija 2011.²

	Svega 15 ili više	Aktivne koje obavljaju zanimanje	Nezaposlene	Nezaposlene - nekada radile	Nezaposlene - traže prvi posao	Domaćice
<i>Republika Srbija</i>	1,45	1,39	1,31	1,44	1,10	1,94
Beogradski region	1,26	1,19	1,07	1,20	0,81	1,90
Region Vojvodine	1,45	1,36	1,28	1,43	0,99	1,93
Region Šumadije i Zapadne Srbije	1,55	1,55	1,40	1,56	1,19	1,99
Region Južne i Istočne Srbije	1,51	1,51	1,42	1,55	1,26	1,91
<i>Izvor: Izračunato na osnovu rezultata Popisa stanovništva Srbije 2011, RZSS.</i>						

Najviši realizovani fertilitet od strane domaćica može se objasniti time da se u najvećoj meri radi o ženama koje su izašle iz reproduktivnog perioda i da su to generacije koje su imale veće fertilitetne norme. Međutim, prema podacima poslednjeg Popisa stanovništva Srbije (2011), registrovan je značajan udeo ekonomski neaktivnih među ženama starosti između 25 i 50 godina, pre svega na području centralne Srbije bez Beogradskog regiona i u Vojvodini (Šobot, 2014). Pitanje je da li su i one rodile veći broj dece u odnosu na zaposlene i nezaposlene žene iste starosti. Neophodno je ispitati kako se njihov položaj unutar porodice odražava na odluke o rađanju, a u tom pogledu treba imati u vidu obrazovne i socio-profesionalne karakteristike, kao i konkretne životne okolnosti.

² Izračunate stope se odnose na žensku populaciju starosti 15 ili više godina, a ne samo na žene u fertilnom periodu (15-49 godina), a u slučaju zaposlenih i nezaposlenih, odnosi se na žene koje su radnom kontingentu (15-65 godina). To jeste odstupanje od standardne analize fertiliteta žena u reproduktivnom periodu. Ipak, ovi podaci omogućavaju sagledavanje realizovanog fertiliteta između žena različitih modaliteta ekonomske aktivnosti i poređenje po regionima.

Nezaposlene žene su u proseku rodile manji broj dece nego zaposlene pre svega usled nižih stopa rađanja onih koje traže prvo zaposlenje (tabela 4). Visoka nezaposlenost stanovništva Srbije³ predstavlja nepovoljan socijalni okvir odlučivanja o rađanju. S obzirom na suočenost sa problemom zapošljavanja i dužinom čekanja na posao, žene pripadaju jednoj od "ranjivih" društvenih grupa na tržištu rada (Krstić, ur., 2010), što nije dobro ni sa aspekta položaja žene, ni sa aspekta socijalne sigurnosti porodice. Teško zapošljavanje i nestabilnost u pogledu zaposlenosti, dovode u pitanje realizaciju rađanja koje je odloženo usled traženja posla.

Između regiona postoji određena razlika kada je reč o visini fertiliteta i ekonomskoj aktivnosti ženskog stanovništva. Prema popisnim podacima, 2011. godine najveća nezaposlenost ženskog stanovništva starosti 25-29 i 30-49 godina zabeležena je na području centralne Srbije bez Beograda,⁴ a stope fertiliteta su bile veće nego u Beogradskom regionu i u Vojvodini (tabela 4). Pored toga, u južnoj i istočnoj Srbiji, kao i u Šumadiji i u zapadnoj Srbiji nezaposlene žene, uključujući i one koje traže prvo zaposlenje, u proseku su rodile veći broj dece u odnosu na žene druga dva regiona. Objašnjenje bi se moglo potražiti u socio-profesionalnoj strukturi žena i u socio-kulturološkim specifičnostima rodni modela ponašanja, kao i u zastupljenosti porodične i srodničke solidarnosti kada je reč o formiranju porodice, rađanju i podizanju dece. Osim toga, moguće je da bezperspektivnost zapošljavanja utiče na to da se žene iz ova dva regiona u centralnoj Srbiji češće odlučuju na rađanje i kada su nezaposlene, u poređenju sa ženama u Beogradskom regionu.

Zaposlene i nezaposlene žene Beogradskog regiona u proseku su rodile manji broj dece u odnosu na žene ostalih regiona (tabela 4). U beogradskoj ženskoj populaciji veći je udeo onih koje imaju visoko obrazovanje, u odnosu na žene iz drugih regiona,⁵ pa ta razlika može da bude deo objašnjenja. Može se govoriti o većoj konfliktности uloga i o većim očekivanjima žena Beogradskog regiona, kada je reč o porodičnom životu, ali i o profesiji.

Razmatranje veze između niskog fertiliteta i ekonomske aktivnosti žena na primeru država blagostanja omogućava formulisanje opštih stavova,

³ Prema rezultatima Ankete o radnoj snazi 2012. i 2013. gotovo je jedna četvrtina stanovništva radnog uzrasta (15-64 godine) bila nezaposlena.
<http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/ReportView.aspx>

⁴ Čak 35,7% žena starih 25-29 godina i 25,4% starih 30-49 godina bilo je nezaposleno.

⁵ Prema podacima Popisa stanovništva Srbije 2011. godine, u Beogradskom regionu je blizu 30% ženskog stanovništva starosti 15 ili više godina imalo više ili visoko obrazovanje, dok je to bio slučaj sa manje od 15% ove populacije u Vojvodini, odnosno sa oko 11% na području centralne Srbije bez Beograda.

važnih sa stanovišta mogućnosti podsticanja rađanja u Srbiji. U tom smislu bitno je sledeće:

- ekonomska aktivnost žena predstavlja pozitivan okvir reproduktivnog ponašanja i odlučivanja o rađanju, ukoliko su ispunjeni određeni uslovi;
- zaposlenost žena je neophodan aspekt pronatalitetnih politika;
- usklađivanje rada i roditeljstva implicira ujednačenije angažovanje žena i muškaraca u podizanju dece, kao neophodan okvir podrške ekonomskoj aktivnosti žena;
- rodna asimetričnost u privatnoj sferi ograničava pozitivne efekte u pogledu visine fertiliteta;
- nezaposlenost ženskog stanovništva je nepovoljna socijalna okolnost za odluku o formiranju porodice;
- istraživanja govore o tome da se u uslovima odsustva podsticanja ekonomske aktivnosti žena i podrške porodici, na rađanje više od jednog deteta češće odlučuju ekonomski neaktivne žene, ali takve okolnosti nisu povoljne, jer su konačni ishod vrlo niske stope fertiliteta;
- pozitivna veza između zaposlenosti i fertiliteta odnosi se na dostizanje nivoa rađanja blizu potreba proste reprodukcije, a kao izazov ostaje podsticanje rađanja koje bi rezultiralo većim reproduktivnim normama.

Primeri država koje se odlikuju višim stopama fertiliteteta i višim stopama ekonomske aktivnosti žena, svakako da su važni kada se o podsticanju rađanja razmišlja iz ugla ekonomske aktivnosti i zaposlenosti žena u optimalnom reproduktivnom dobu. Međutim, donošenje konkretnijih zaključaka o uticaju ekonomske aktivnosti žena na visinu fertiliteta u Srbiji nije moguće bez ispitivanja ove veze, s obzirom na karakteristike ekonomskog razvoja i socio-kulturološke specifičnosti srpskog društva.

Jedan od segmenata bio bi rasvetljavanje fertilitetnog modela zaposlenih žena, sa stanovišta utvrđivanja faktora koji nose negativne implikacije za odluke o rađanju i o broju dece. U tom pogledu treba rasvetliti uticaj zaposlenosti i samog posla, kao i odnosa unutar porodice i njenog funkcionisanja. Potrebno je ispitati uticaj nesigurnosti posla i suženih mogućnosti izbora, ali i uticaj rodnog odnosa unutar porodice, kao i uslova koji se tiču mogućnosti usklađivanja rada i roditeljstva.

U uslovima otežanog zapošljavanja i izraženosti dugoročne nezaposlenosti nameće se pitanje fertilitetnog modela nezaposlenih žena i onih koje nisu ekonomski aktivne. S obzirom na to da nezaposlenost i nesigurnost posla, i u državama koje se odlikuju mnogo povoljnijim

socio-ekonomskim uslovima, utiču negativno na odluke o rađanju jer nose veći rizik socijalne ugroženosti i nesigurnost uslova života (Adsera, 2011), dugotrajna ekonomska kriza i visoka opšta nezaposlenost u Srbiji, čine da nezaposlenost ženskog stanovništva bude još veći izazov. Kada je reč o nezaposlenim i ekonomski neaktivnim ženama potrebno je da se uticaji relevantnih faktora razmotre u konkretnim socio-ekonomskim okolnostima. Pored toga, osobenost ekonomskih pozicija ovih žena u odnosu na zaposlene žene, ne umanjuje važnost sagledavanja rodnog odnosa i njihovog položaja unutar porodice, kao relevantnih okvira.

Vežu između fertiliteta i ekonomske aktivnosti ženskog stanovništva potrebno je ispitati i u kontekstu razlike između Beogradskog i ostalih regiona. Socio-ekonomske i kulturloške regionalne specifičnosti mogu uticati na to da u okviru jednog modaliteta ekonomske aktivnosti pojedini faktori mogu imati veću važnost. Takođe, regionalne razlike u obrazovnim i u socio-profesionalnim karakteristikama ženskog stanovništva mogu odrediti pristup konkretnog istraživanja koje bi imalo za cilj rasvetljavanje uticaja ekonomske aktivnosti na odluke o rađanju i o broju dece, u okviru određenog regiona.

Zaključna razmatranja

Pozitivan uticaj zaposlenosti žena na visinu fertiliteta u postindustrijskim društvima manifestuje se kroz mogućnost dostizanja nivoa rađanja blizu potrebe proste reprodukcije, a ta iskustva su važna za prepoznavanje ključnih tačaka u podsticanju rađanja u Srbiji. Ekonomska aktivnost žena predstavlja pozitivan okvir kada postoji nedvosmislena društvena podrška i rodnoj ravnopravnosti i realizaciji roditeljstva.

Nameću su se i neka nova pitanja. To su uticaj ekonomske aktivnosti žena na rađanje više od dvoje dece, kao i odluke o roditeljstvu i o broju dece u slučajevima nezaposlenosti i ekonomske neaktivnosti žena. Rasprostranjenost norme o porodici sa dvoje dece kao idealnom modelu (Sobotka, Beaujouan, 2014) znači čvrstu barijeru rađanju većeg broja dece. Univerzalno prihvatanje tog obrasca sužava prostor za podsticanje rađanja. Međutim, model idealnog broja dece može biti formiran pod značajnim uticajem ograničavajućih faktora, u zavisnosti od ekonomske aktivnosti žena. Otuda pitanje da li u tom pogledu postoji prostor za pozitivne promene iz ugla mogućnosti postizanja modela rađanja koji bi rezultirao većim reproduktivnim normama. Pored toga, zastupljenost stavova o porodici sa dvoje dece kao idealnom modelu predstavlja prostor za podsticanje rađanja u onim zemljama u kojima su stope fertiliteta značajno ispod nivoa proste reprodukcije.

Zaposlenost žene treba posmatrati ne samo iz perspektive doprinosa životnom standardu porodice, već i iz ugla profesije koja zahteva posvećenost, stručno usavršavanje i napredovanje. Kada se ekonomska aktivnost žena posmatra kao okvir podsticanja rađanja potrebno je uzeti obzir ne samo njenu socijalnu dimenziju, već i onu koja se tiče profesionalne karijere. Otuda usklađivanje rada i roditeljstva ne implicira samo fleksibilnije radno vreme za žene sa malom decom, već i razvijenost, dostupnost i adekvatnost servisa za brigu o deci, kao i što ravnopravniju podelu odgovornosti unutar porodice i obaveza u vođenju domaćinstva. U takvim uslovima, što skladnije funkcionisanje na relaciji porodica – posao ima jednaku važnost i za žene i za muškarce.

Realnost govori da uspešna usklađenost zaposlenosti i realizacije roditeljstva za rezultat ima stope fertiliteta koje ne znače postizanje nivoa potrebnog za zamenu generacija, niti kontinuirano održavanje tih stopa fertiliteta ukoliko se u nekom trenutku dostignu. Ipak, uspostavljenost takvih uslova znači povoljnije demografske implikacije. Takođe, ne mogu se zanemariti pozitivni aspekti u širem društvenom smislu. Približavanje realizaciji željenog broja dece i što skladnija realizacija roditeljstva i obaveza koje se tiču posla, predstavljaju važne efekte sa stanovišta uslova i kvaliteta života. Da bi se to postiglo, pored ekonomskog razvoja, bitno je da se istovremeno pružanje podrške ekonomskoj aktivnosti žena i roditeljstvu prihvati kao društvena norma.

Ovaj članak je nastao kao rezultat rada na projektu *Istraživanje demografskih fenomena u funkciji javnih politika u Srbiji* – III 47006, Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Literatura

- ADSERA, A. (2011). "The interplay of employment uncertainty and education in explaining second births in Europe", *Demographic research*, Vol. 25, article 16, pp. 514-544, <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol25/16/>.
- ANDERSSON, G., K. SCOTT (2007). "Childbearing dynamics of couples in a universalistic welfare state: The role of labor market status, country of origin, and gender", *Demographic research*, Vol 17, article 30, pp. 897-938, <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol17/30/>
- ANDERSSON, G., M. KREYENFELD, T. MIKA (2014). "Welfare state context, female labour-market attachment and childbearing in Germany and Denmark", *Journal Population Research*, DOI 10.1007/s12546-014-9135-3, open access at Springerlink.com.

- BLAGOJEVIĆ, M. (1997). *Roditeljstvo i fertilitet. Srbija devedesetih* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta).
- BLAGOJEVIĆ-HJUSON, M. (2013). *Rodni barometar u Srbiji. Razvoj i svakodnevni život* (Beograd: Agencija Ujedinjenih nacija za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena).
- BILLINGSLEY, S., T. FERRARINI (2011). "Family Policies and Fertility Intentions across New and Old Welfare Democracies". *Stockholm Research Reports in Demography*. No. 15, http://www.suda.su.se/SRRD/SRRD_2011_15.pdf
- COMMISSION OF THE EUROPEAN COMMUNITIES (2006). *A Roadmap for equality between women and men, 2006-2010*, (Brussels), <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52006DC0092&from=EN>, preuzeto 23.07. 2014
- DEL BOCA, D. (2000). "Participation and Fertility Behavior of Italian Women: the role of Market Rigidities", Working paper, Center of Household, Income, Labor and Demographic economics, No. 10, http://www.child.unito.it/papers/child10_2000.pdf
- DEL BOCA, D., S. PASQUA, C. PRONZATO (2005). "Fertility and Employment in Italy, France and UK", *Labor*, 19 (Special Issue), pp. 51-77.
- ENGELHARDT, H., A. PRSKAWETZ (2004). "A pooled Time-Series Analysis on the Relation Between Fertility and Female Employment". *European Journal of Population*, No 1, pp. 35-62.
- ENGELHARDT, H. (2011). "On the changing correlation between fertility and female employment over space and time: A pooled time-series analysis on the impact of social indicators". Discussion papers, No. 9.
- EU (2011). *Report on Progress on Equality between women and men*, http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/files/progressreport_equalwomen_2010_en.pdf, preuzeto 22.07. 2014.
- EC (2011). *Strategy for equality between women and men, 2010-2015*, European Commission, http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/files/strategy_equality_women_men_en.pdf, preuzeto 22.07.2014.
- EUROSTAT (2007). *News Release*, 169/2007 – 6 December 2007.
- IGNJATOVIĆ, S. et al. (2011). *Građanke i građani Srbije o rodnoj ravnopravnosti: javno mnjenje Srbije o rodnoj ravnopravnosti* (Beograd: Uprava za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada i socijalne politike Republike Srbije).
- KUBUROVIĆ, A. (2003). "Stavovi studenata relevantni za buduće reproduktivno ponašanje". *Stanovništvo*, vol. 41, br. 1-4, str. 43-64.
- KUPISZEWSKI, M., D. KUPISZEWSKI, V. NIKITOVIĆ, (2012). *Uticaj demografskih i migracionih tokova na Srbiju* (Beograd: Međunarodna organizacija za migracije, Misija u Beogradu).
- KRSTIĆ, G. (ur) (2010). *Položaj ranjivih grupa na tržištu rada Srbije* (Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj, Sektor za inkluzivni razvoj).

- LESTHAEGHE, R., K. NEELS (2002), "From the First to the Second Demographic Transition: An Interpretation of the Spatial Continuity of Demographic Innovation in France, Belgium and Switzerland". *European Journal of Population*, Vol 18, pp. 325–360.
- LESTHAEGHE, R. (2010), "The Unfolding Story of the Second Demographic Transition". *Population and Development Review*, Vol.36, No.2, pp. 211-251.
- HANTRIS, L. (1990). *Managing Professional and Family Life: A comparative study of British and French women* (Dartmouth Publishing Company Limited, England).
- McDONALD, P. (2006). "Low Fertility and the State: The Efficacy of Policy", *Population and Development Review*, Vol. 32, No. 3, pp. 485-510.
- McDONALD, P. (2007). "Low Fertility and Policy". *Ageing Horizons*, No.7, pp. 22-27.
- McDONALD, P. (2008). "Very Low Fertility Consequences, Causes and Policy Approaches". *The Japanese Journal of Population*, Vol. 6, No. 1, pp. 19-23.
- MILLS, M, et al. (2008). "Gender equity and fertility intentions in Italy and the Netherlands". *Demographic Research*, Vol 18, No.1, pp. 1-26, <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol18/1/>
- NEYER, G. (2006). "Family Policies and fertility in Europe: Fertility policies at the intersection of gender policies, employment policies and care policies". Working paper, 2006-010, (Max Planck Institute for Demographic Research), <http://www.demogr.mpg.de>.
- OPPENHEIM MASON, K., AN-M. JENSEN (eds.) (1995). *Gender and Family Change in Industrialized Countries* (New York: Oxford University Press).
- ROVNY, A. E. (2011). "Welfare state policy determinants of fertility level: A comparative analysis". *Journal of European Social Policy*, 21 (4), pp. 335-347.
- SEELEIB-KAISER, M., T. TOIVONEN (2011). "Between Reforms and Birth Rates: Germany, Japan and Family Policy Discourse". *Social Politics*, Vol. 18, No. 3, pp. 331-360.
- SOBOTKA, T. (2008). "The diverse faces of the Second Demographic Transition in Europe". *Demographic research*, Vol 19, article 8, pp. 171-224, <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol19/8/>.
- SOBOTKA, T., E. BEAUJOUAN (2014). "Two is the best? The Persistence of a Two-Child Family Ideal in Europe", *Population and Development Review*, Vol. 40, No. 3, pp. 391-419.
- SURKYN, J., R. LESTHAEGHE (2004). "Value Orientations and the Second Demographic Transition (SDT) in Northern, Western and Southern Europe: An Update". *Demographic Research*, Special Collection 3, pp. 45-86, www.demographic-research.org/special/3/3/.
- VAN DE KAA, D. J. (2003). "The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries", Paper presented at the Sixth Welfare Policy

Seminar of the National Institute of Population and Social Security, Tokyo, Japan, 29 January 2002,
http://www.ipss.go.jp/webj-ad/webjournal.files/population/2003_4/kaa.pdf

ŠOBOT, A. (2012). "Tri demografske posledice rodno specifičnih modela ponašanja na primeru Srbije". *Stanovništvo*, Vol 50, br.2, str. 85-109.

ŠOBOT, A. (2014). *Rodna neravnopravnost u Srbiji – demografsko gledište* (Beograd: Institut društvenih nauka).

Ankica Šobot

On Low Fertility from the Aspect of the Economic Activity of Female Population: Possibilities and Restrictions in Encouragement of Childbearing

S u m m a r y

Below replacement fertility was the outcome of changes in the education and socio-professional structure of women, as well as modifications in values and life aspirations. On the other hand, economic strengthening of women and encouragement of jobs which require greater dedication and more of their time are important aspects of achieving gender equality. These two circumstances gave rise to contemplations on the connection between economic activities of female population and the level of births in postindustrial societies.

The aim of this article is to point out to the positive influence of female employment on the fertility level, as a capacity for encouraging births in Serbia. When observing the most developed European countries, it can be noticed that greater birth rates are noted in those countries in which there are greater economic activity and employment rates of female population. Furthermore, a series of researches and comparative analyses confirm the positive relation between female employment and fertility. The differences regarding of birth rates among European welfare states are seen as a result of the possibilities of female employment, reconciliation between work and parenthood and the division of gender roles within the family. The influence of economic activity on fertility levels is determined by an institutional framework of family support and gender equality (Engelhardt and Prskawetz, 2004, Neyer, 2006; Andersson and Scott, 2007; Rovny, A.E. 2011; Seeleib-Kaise and Toivonen, 2011).

During the first decade of the 21st century, the birth rates in Serbia were by about 30% lower than in the countries which had the highest fertility within European frameworks. The traditional labor division in the household and parenthood produces conflicts between families and employment, recognized in the practices of everyday life (Blagojević, 1997; Blagojević-Hjusun, 2013) and standpoints on the relation between parenthood and employment (Ignjatović, et al., 2011). The gender inequality on the micro level represents an unfavorable social framework for making childbearing decisions due to relatively high economic activity of women. Apart from that, high unemployment of both female and male population in Serbia is yet another adverse circumstance for forming a family and making

decisions on births. Also, a challenge in reversal of low birth rates are regional differences of socio-economic characteristics of the female population. In that sense, the share of economically inactive among women of reproductive age in Vojvodina and two regions in Central Serbia area (excluding the region of Belgrade), as well as lower fertility of employed and unemployed women in the Belgrade region, are imposed.

Economic activity and employment of female population form a positive framework in reproductive behavior, if the conditions regarding the characteristics of gender regime are fulfilled. In such circumstances fertility is around the replacement rate, which represents the highest birth rate values in European welfare states. Having in mind high valuation of family and parenthood on one hand, and economic characteristics of the female population in Serbia on the other, the question is whether the economic activity of women is the area where encouragement of childbearing to more than two children could be influenced. The reply requires more in-depth analysis of relevant data, as well as more concrete empirical and better quality research.

Key words: *low fertility, economic activity, employment of female population, reconciliation between work and family life, gender equality*